Agnieszka Szokaluk-Gorczyca

Streszczenie rozprawy doktorskiej:
Cmentarze prawosławne i grekokatolickie wschodniego pogranicza kulturowego (obszar województwa lubelskiego)

Dzisiejszy obszar województwa lubelskiego był przez stulecia terenem współistnienia kultur, narodowości, religii i wyznań. Wydarzenia dwudziestego wieku, a zwłaszcza II wojna światowa, i jej następstwa położyły kres tej wielokulturowości. Jej znakiem pozostałym w krajobrazie kulturowym są cerkwie, meczety, krzyże przydrożne i cmentarze: prawosławne, greckokatolickie/ unickie, żydowskie, protestanckie, tatarskie.

Przedmiotem pracy są cmentarze chrześcijaństwa tradycji wschodniej: prawosławne i greckokatolickie, powstałe od końca XVIII do początku XX wieku, znajdujące się we wschodniej części województwa lubelskiego. Rozwijały się one do czasu II wojny światowej. Kres rozwojowi większości z nich położyły wysiedlenia do ukraińskiej SRR oraz w ramach akcji „Wisła".

Praca została oparta na własnych badaniach terenowych, przeprowadzonych w latach 2005-2020 na 213 cmentarzach prawosławnych, greckokatolickich i rzymskokatolickich (dawniej także greckokatolickich i prawosławnych) w województwie lubelskim. Większość cmentarzy to cmentarze wiejskie, często trudno dostępne.

Celem wprowadzania, właściwą analizę badawczą poprzedza analiza historyczna. Rozdział pierwszy przedstawia rozwój historyczny miejsc pochówku, od czasów prahistorycznych do początków współczesnych cmentarzy, z uwzględnieniem rozwoju miejsc upamiętnień zmarłych na wschodniej Słowiańszczyźnie. Rozdział drugi wprowadza w uwarunkowania historyczno-polityczne i religijno-społeczne warunkujące rozwój i funkcjonowanie cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego w obecnym województwie lubelskim. Przedstawia fazy osadnictwa na tym terenie, zmiany w zakresie przynależności państwowej, losy Cerkwi prawosławnej i unickiej, politykę państwową wobec Kościołów i zamieszkującej te tereny ludności.

Kolejnym elementem wprowadzenia jest przedstawienie etapów i metod postępowania badawczego. W rozdziale trzecim przedstawiono stan badań, bazę źródłową, na której opiera się praca oraz narzędzia i techniki badawcze. W budowaniu metod interpretacji kluczowe są pojęcia wypracowane przez semiotykę: znak, tekst i tekst kultury, oraz wywodząca się z antropologii metoda porównawcza. Opisując cmentarz jako tekst kultury: makroznak, złożony z elementów – znaków, może zostać opisana całość struktury cmentarza i jego sens komunikacyjny. Ta metoda opisu dostarcza struktur porządkujących interpretację wszystkich aspektów cmentarza – od przestrzeni po nagrobek i jego elementy, zarówno indywidualnie, jak i w relacji ze sobą. Pozwala na wydzielenie elementów, ich opis i interpretację, a na tej podstawie stworzenie i przedstawienie zagadnienia cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego w sposób całościowy.

Rozdział czwarty przedstawia cmentarze chrześcijaństwa wschodniego w województwie lubelskim w świetle zachowanych dokumentów archiwalnych. Przeanalizowano dokumenty dotyczące cmentarzy, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Lublinie, pochodzące z zespołów: „Chełmski Konstystorz Greckokatolicki", „Rząd Gubernialny Lubelski", „Kancelaria Gubernatora Lubelskiego", „Chełmski Zarząd Duchowny" oraz „Klirovye Vedomosti". Na podstawie ich i literatury przedstawiono przepisy prawne dotyczące cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, funkcjonowanie cmentarzy: wymagania i trudności towarzyszące ich zakładaniu, kwestie przynależności administracyjnej, a także historyczny i współczesny wygląd nekropolii.

Rozdział piąty przedstawia opis cmentarza jako tekstu kultury. Uwzględnione zostały takie elementy znaczące jak: lokalizacja, ogrodzenie, brama, układ przestrzenny, nagrobek oraz nagrobne znaki plastyczne, inskrypcje, fotografie, pomniki kommemoratywne, lapidaria oraz żywa roslinność cmentarna. Analiza struktury znakowej cmentarza wykazała, że w zakresie układu przestrzeni, roślinności cmentarnej i typów nagrobków cmentarze tradycji wschodniej nie wyróżniają się na tle innych na tym terenie. Odrębność w zakresie znaków symbolicznych: występowanie krzyży prawosławnych, zarówno na cmentarzach prawosławnych, jak i greckokatolickich, układ nóg ukrzyżowanego Chrystusa, którego stopy są ustawione równolegle i przybite dwoma gwoździami oraz zdecydowanie mniejsza ilość przedstawień figuralnych na cmentarzach prawosławnych (w stosunku do cmentarzy rzymskokatolickich) wynika z różnic konfesyjnych i innych sposobów przedstawiania w tradycji wschodniej wyznań. Wyraźna jest także odrębność w zakresie formuł inskrypcyjnych: inicjalnych i finalnych, którą także można częściowo wiązać z różnicami konfesyjnymi – wywodzeniem się z cerkiewnych formuł modlitewnych, a zwłaszcza odrębność formuł fundacyjnych, rozbudowanych zwłaszcza na cmentarzach prawosławnych, a dużo rzadszych i mniej szczegółowych w tradycji rzymskokatolickiej.

Rozdział szósty zawiera wyniki analizy porównawczej, która została przeprowadzona w celu zbudowania typologii cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego na obszarze województwa lubelskiego. Pozwoliła ona na podział obszaru badawczego na mniejsze jednostki, dość jednolite pod względem dominującej cechy lub zespołu cech. Zasadniczym kryterium, pozwalającym na wyodrębnienie całości porównywanych z innymi o podobnej naturze, są ewoluujące w czasie nagrobki, umiejscowione na cmentarzach w określonej przestrzeni geograficznej. Wyodrębnienie cech konstytutywnych dla poszczególnych grup nagrobków i określenie związków między nimi pozwoliło na wyznaczenie obszarów dominacji pewnych cech. Elementami porównawczymi były: materiał, forma, zdobnictwo, inskrypcje. Poddawane analizie nagrobki występują czasami w kilku obszarach badawczych, w jednym jako podstawowa lub istotna dla wydzielenia obszaru forma

nagrobna, w drugim znowu – jako dodatkowa i niecharakterystyczna, świadcząca o przenikaniu form i pograniczności.

Obszar badawczy podzielono na mniejsze obszary, nazwane: galicyjskim (południoworoztoczańskim), hrubieszowsko-zamojskim, chełmskim i południowopodlaskim.

Obszar galicyjski jest najbardziej jednolity spośród całego badanego terenu. Jego cechą wyróżniającą jest zdecydowana dominacja wyrobów kamieniarstwa bruśnieńskiego, które było najbardziej dostępnym i najciekawszym wzorem dla ludności greckokatolickiej w tej części Galicji. Wpływy innych ośrodków kamieniarskich czy rozpowszechnienie wyrobów żeliwnych były znikome. Najbardziej popularnym i rozpowszechnionym typem nagrobka był krzyż z ukrzyżowanym Chrystusem oraz dwiema Mariami u jego podnóża, posadowiony na smukłym postumencie prostopadłościennym. Także inskrypcje wyróżniają się językiem (ukraiński), zwięzłością i zapisem (użycie alfabetu cerkiewnosłowiańskiego, liczne abrewiacje).

Obszar hrubieszowsko-zamojski charakteryzuje przewaga wyrobów kamieniarstwa józefowskiego nad innymi. Udział wyrobów z innych materiałów kamiennych jest znikomy. Udział wytworów żeliwnych także jest marginesowy. Ewenementem na skalę całego terenu objętego badaniami są zachowane malatury. Zwraca uwagę różnorodność i wariantywność formuł inskrypcyjnych oraz wielka skala zniszczeń spowodowanych działaniami ludzkimi.

Obszar chełmski, podobnie jak poprzednio omówione, bazował na swoim naturalnym bogactwie. W tym przypadku było to drewno. Krzyże drewniane są najbardziej charakterystycznym elementem krajobrazu cmentarzy obszaru. Z innych elementów zwraca uwagę wysoki udział nagrobków kamiennych i kamieniopodobnych z miejskich i lokalnych warsztatów oraz nagrobków żeliwnych, zaś w zakresie inskrypcji, wyjątkowo licznie występujące formuły fundacyjne w inskrypcjach.

Cmentarze obszaru południowopodlaskiego charakteryzuje: szerokie występowanie krzyży metaloplastycznych osadzonych w podstawach z głazów narzutowych, znacząca jednolitość form nagrobków betonowych i lastrykowych, a także żeliwnych, duża – w porównaniu do pozostałych obszarów – ilość inskrypcji polskojęzycznych. W dużej mierze są to cmentarze czynne i aktywnie użytkowane do dziś, objęte opieką przez lokalną społeczność.

Ostatnią kwestią badawczą, podjętą w rozdziale siódmym, jest zagadnienie, w jaki sposób fakt pograniczności kulturowej wpływał na cmentarze chrześcijaństwa wschodniego. Badając kwestie pograniczności kulturowej i poszukując jej na cmentarzach, trzeba odnotować przede wszystkim wpływ kamieniarstwa józefowskiego na wystąpienie rzeźb figuralnych na badanych cmentarzach obszaru hrubieszowsko-zamojskiego, zaś w wyniku spotkań języków i alfabetów ciekawe rozwiązania w postaci dwujęzycznych inskrypcji oraz odwzorowania i pomyłki językowe, świadczące o przenikaniu kultur i tworzeniu nowych jakości kulturowych.

Lublin, 29.04.2022

Agnieszka Sadowska-Gornyca